

С. Максимов, професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Необхідність філософського обґрунтування прав людини

Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною асамблеєю ООН у 1948 р., за своєю суттю проголосила права людини загальним ідеалом людства, який вже протягом 60 років є нормативним мірилом для законодавчої і правозастосовної діяльності всіх держав-учасниць ООН.

60-річний ювілей Загальної декларації відзначається не тільки хвалебними промовами на її честь, але й розробкою пропозицій з оптимізації існуючих правозахисних механізмів ООН з метою їх подальшої реалізації. Свою роль у цьому процесі виконує й філософія права. Проте вона переносить свою увагу з нормативної й інституційної сторін цього процесу на його ідейні, світоглядні витоки. Не є секретом, що будь-які документи про права людини — це лише «нотаріально оформлені» уявлення, які визріли у свідомості людей на той період.

Якими ж є ті світоглядні, духовно-моральні основи, під які підводяться уявлення про універсальність і безумовність прав людини як основний концептуальний каркас і Декларації, і всіх інших документів з прав людини? Пошуки таких основ є їх філософським обґрунтуванням, яке дозволяє зрозуміти їх глибинний смисл, вирішити питання обсягу, значущості та ієрархії прав людини, а тому й дозволяє побачити напрямки і межі удосконалення механізмів їх реалізації.

У своєму класичному виразі ідея прав людини має релігійно-моральні витоки. Історично першим, а тому й пріоритетним, базисним з усіх прав людини була свобода совісті. Саме від свободи совісті як божественної правомочності кожного віруючого всі інші суб'єктивні права особистості, перш за все, право на життя і право на власність, запозичили статус «священних», «природжених» та «невідчужуваних». У контексті конституціоналізму, що народжувався у XVII ст., здійснено поділ «природних прав людини» на особисто-громадянські (свобода совісті, свобода розпорядження життям і власністю) та громадянсько-політичні (виборче право, свобода слова і політичних об'єднань). Саме визнання за своїми громадянами цього комплексу прав, в основі якого — свобода совісті (якість, що поєднувала людину з Богом),

надавало легітимності державі й забезпечувало стабільність соціального життя. Саме таке обґрунтування наприкінці XVIII ст. було покладено в основу перших національних кодексів прав людини, взірцем яких може вважатися французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р.

У XIX ст. у зв'язку з жорстокими умовами генезису капіталізму було порушено питання матеріально-економічного забезпечення формальних свобод. Так, Гегель стверджував, що крайня потреба робить людину рабом (як в економічному, так і в політичному сенсі), а Л. Шталь запропонував проект соціальної правової держави, в якій забезпечення соціальних прав розглядалося як продовження боротьби за формальні громадянські права.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. соціальні права стають однією з ключових проблем суспільної думки. Серйозний внесок у розвиток концепції соціальних прав зробили російські філософи права, перш за все ті, що були тісно пов'язані з Україною, П. І. Новгородцев і Б. О. Кістяківський. З одного боку, вони наполягали на ідеально-смысловому пріоритеті особисто-громадянських і громадянсько-політичних прав стосовно соціальних прав («мінімальних умов гідного існування»). З другого боку, ці умови розглядалися як необхідні матеріальні передумови дієвості й цілісності всього комплексу гуманітарних прав. Без визнання соціальних прав, на їх думку, будь-який комплекс свобод залишиться лише декларативним.

Із середини XX ст., з прийняттям Загальної декларації прав людини 1948 р. та інших міжнародних гуманітарних правових документів, які авторитетом світового співтовариства наклали цивілізаційні ліміти на національно-державну практику, починається нова епоха в розвитку прав людини.

До розробки концептуальних основ цього найважливішого нормативного маніфесту були залучені такі відомі філософи того часу, як Жак Марітен, Махатма Ганді, Уільям Ласкі, Бенедето Кроче, Тейярд де Шарден. Серед залучених до цієї когорти мислителів був і Сергій Гессен, відомий російський філософ і філософ права в еміграції, послідовник таких всесвітньо відомих ліберальних філософів права, як Б. Чичерін, В. Соловйов, П. Новгородцев, Л. Петражицький, Б. Кістяківський. Він був запрошений Комітетом ЮНЕСКО з філософських основ прав людини приєднатися до підготовки Загальної декларації. Його стаття «Права людини в лібералізмі, соціалізмі і комунізмі» поряд з працями інших відомих філософів і юристів була опублікована у ві-

домому виданні «Права людини. Коментарі та інтерпретації». Як писав Анжей Валіцький, хоча частина текстів відрізнялася від кінцевих висновків ЮНЕСКО, текст Гессена до них не належав. «Він чудово гармонізував з кінцевим результатом проекту ЮНЕСКО, забезпечуючи його систематично відпрацьованими історичними і філософськими аргументами, і дійсно, поділяє як його заслуги, так і промахи чи ілюзії»¹.

Які ж структури думки (ідеї) і відносини між людьми приховують-ся за формально-юридичними конструкціями прав людини і яке втілення вони знайшли у Загальній декларації 1948 р.?

З одного боку, у своїх концептуальних основах вона спирається на досягнення класичної філософії права, а з другого — в обґрунтуванні безумовного характеру прав людини, звертається до нового для ХХ ст. феномену — тоталітаризму, як тої небезпеки, яка загрожує цивілізованому існуванню людства. Таким чином, за своєю сутністю Загальна декларація прав людини 1948 р. є *антитоталітарним юридичним veto*. Вона кодифікує засудження світовою спільнотою гітлерівського «нового порядку» і розкаяння в допущенні цього порядку. Кожна держава, що підписує цей документ, приєднується до всесвітнього зарікання про неповторення *тоталітаризму* через забезпечення комплексу гарантій *особистої автономії* (віросповідної, етично-інтелектуальної, громадянської, економічної).

Загальна декларація 1948 р. включає всі основні підрозділи гуманітарного права, як вони визначалися в ліберальній і неоліберальній юриспруденції вже до початку ХХ ст. (тобто права громадянські, громадянсько-політичні і соціальні). Хоча всі вони задаються Декларацією як рівноцінні, як такі, що знаходяться у відносно взаємній паритетності, все-таки мотив першочерговості і першозначущості в ній присутній. Він заданий масштабним історичним контекстом.

Четверта і п'ята статті Декларації говорять про категоричну неприпустимість рабства, работоргівлі і тортур, безумовно, маючи на увазі табірне рабство і слідчі камери ХХ ст. Те саме має на увазі і Преамбула Декларації. Підводячи тоталітарні інститути і практики під поняття варварства, вона привертає увагу до такого феномену, як регресії, до відновлення і модернізації архаїчного насильства. Останнє мовчазно розуміється у Декларації як постійна загроза, яку таїть у собі спонтанний історичний процес.

¹ Valicki A. *Legal Philosophies of Russian Liberalism*. – Oxford, 1986. – P. 439.

Запобігання новим регресіям до варварства — першочергове завдання цивілізованої державності. Воно має категорично обов'язковий характер і обґрунтовує права, які іменуються «елементарними» і «базисними». До таких належать особиста недоторканність, свобода совісті, слова і об'єднань, права власності і політичної участі. Усе це не порушно, тобто завжди і скрізь своєчасно.

Деяко іншого статусу набувають соціальні права. Вони постають як норми, що мають «сприяти соціальному прогресу і поліпшенню умов життя на засадах більшої свободи». Говорячи мовою Канта, це завдання має рекомендаційно-гіпотетичне значення. Цивілізоване суспільство зобов'язано включити соціальні права у свій стратегічний ідеал, але насправді здійснює їх «відповідно до структури і ресурсів кожної держави» (ст. 22).

Загальна декларація прав людини — маніфест правової охорони цивілізації, по духу схожий з екологічними маніфестами. Орієнтація на прогрес задана в ній як вторинна щодо запобігання політико-соціальним і соціокультурним катастрофам. Тому не дивно, що надії Загальної декларації стримані і скромні. Вона застерігає людину від граничних, жахливих бід, не сповіщаючи ні епохи оновлення, ні нового «золотого століття». Більше за будь-який інший сучасний юридичний документ вона відповідає прекрасному девізу історично тверезої правосвідомості, який у 1897 р. викарбував В. С. Соловйов: «Завдання права полягає зовсім не в тому, щоб світ, що перебуває у злі, перетворився в Царство Боже, а тільки в тому, щоб він до *часу не* перетворився на пекло»¹.

З девізом В. С. Соловйова перекликається філософсько-антропологічна інтерпретація гуманітарного права, запропонована сучасним французьким філософом А. Глюксманом: «Ідея прав людини знаходить свій визначений контур не тому, що ми знаємо, якою повинна бути ідеальна людина, якою вона має бути за природою або як досконала людина, нова людина, людина майбутнього і т. ін. Ні, ідея прав людини знаходить визначеність тому, що, озираючись на жахливий досвід минулого, ми дуже добре уявляємо собі, чим людина не повинна бути»².

Очевидними і переконливими права людини робить досвід особливого роду — негативний досвід приниження і зазнавання насильства (поневолення, закабалення, деспотизму, утилізації, маніпулювання, авторитарної опіки, примусового ошасливлення і т. д.). «Досвід нелюдності, — справедливо констатує Глюксман, — для нас набагато

¹ Соловьев В. С. Сочинения: В 2 т. – М., 1988. – Т. 1. – С. 454.

² Вопросы философии. – 1993. – № 3. – С. 86.

більш дотичний і зрозумілий, ніж досвід досконалої людяності»¹. Не має народу, який не зазнавав би негативного досвіду безправ'я, а тому основні передумови неспізнання існування особистості піддаються загальнозначущому виразу. У цьому відношенні вони подібні негативним заповідям типу «не бреш», «не вбий», «не зраджуй», «не кради», які визнає все людство. Навряд чи люди зможуть об'єднатися навколо єдиної мрії про досконалий майбутній світ. Але в думках про те, на яких умовах сучасний світ ніколи не може бути побудований, вони легше можуть дійти згоди.

Саме така орієнтація на врахування негативного досвіду та скромність (мінімалізм у очікуваннях) є характерними для сучасних концепцій обґрунтування прав людини, зокрема концепції правової антропології німецького філософа права О. Гьоффе.

Пропонуючи йти далі простої констатації безумовної значущості природжених, священних і невід'ємних прав людини, що виражають сучасну концепцію гуманізму, і розглядати їх у сутнісному аспекті — як умови власне людської дії, він проводить розрізнення *максимальної* і *мінімальної* антропології.

Максимальна антропологія наголошує на здатності людини до змін і реформаторства. Вона намагається з'ясувати, що є оптимальною формою буття людини, вона орієнтується на образ людини в піднесеному сенсі, але, як правило, виявляється байдужою до права і прав людини.

Мінімальна антропологія наголошує на необхідності людини бути самою собою. Вона відмовляється від вчення про цільове призначення людини. Те, якою має бути людина, залежить від рішення самої людини. Власне людина визначається за мінімальними умовами того, що необхідно людині, що робить людину людиною. Тому правова антропологія переносить акцент у визначенні людини з того, чого людина прагне — щастя чи самореалізації, осмисленого існування, на початкові умови, що роблять людину людиною. Ці моменти «природжені», тобто невіддільні від людини і тому мають антропологічний характер. Вони є умовами можливості людського існування. Щодо прав людини, то вони є принципами забезпечення цих умов.

Основний принцип обґрунтування прав людини з антропологічних позицій виявляється в такому: «людина як людина повинна мати право». Це право вона повинна мати для того, щоб не загрузнути в трясовині повсякденності. При цьому вона повинна мати його як *людина* — не як «богоподібна істота», не як «надлюдина», а саме як людина, а отже, іс-

¹ Вопросы философии. – 1993. – № 3. – С. 87.

тота недосконала, «приземлена», що посідає середнє положення між «досконалістю добра» і «низькістю зла», між святим і звіром.

Це означає визнання положення про кооперативно-конфліктну природу людини, з якого випливає, що, з одного боку, людина — «позитивна соціальна істота», тобто люди здатні допомагати один одному і доповнювати один одного. Вона живе не тільки «для себе», але й «для інших», вона здатна установлювати порядок у взаєминах з іншими людьми. Однак у ситуаціях, де втілюється позитивна природа людини, права людини виявляються непотрібними. Тому варто враховувати, що, з другого боку, людина — це «негативна соціальна істота», тобто своїм протистоянням вона несе в собі погрозу іншим людям. З цієї небезпеки, що виникає в силу конфліктної природи людини, і випливає необхідність прав людини.

З цієї погрози, яку одна людина являє для іншої, випливає можливість того, що людина є потенційним злочинцем, і потенційною жертвою одночасно. Права людини виступають немов результатом обміну відмови від насильства на придбання безпеки, при цьому співвідношення між відмовою і придбанням є майже рівноцінним.

Ситуація вибору уявляється в такий спосіб: що людина zvolіє, що для неї краще — бути одночасно і злочинцем, і жертвою, чи ні тим, ні іншим? Оскільки не можна вибрати щось одне — або насильство стосовно інших, або безпека насильства щодо себе самої, людина вибирає відмову від насильства. І в цьому виборі виявляється фундаментальний антропологічний інтерес — зберегти своє Я, свою екзистенцію. Людина як людина може діяти на основі відмови, самообмеження. Із загальної відмови вбивати, грабувати чи переслідувати одна одну виникає право на життя, власність і свободу¹.

Визнаючи, що соціальні права, на відміну від громадянських і політичних, мають «рекомендаційно-гіпотетичний смисл», ми не можемо не звернути уваги на обґрунтування цих прав як таких, що забезпечують матеріальні умови для реалізації «базисних» прав. Слід додати, що в сучасній західній філософії права до обґрунтування соціальних прав ставляться доволі серйозно. У фундаментальній праці «Філософія прав людини» (переклад з німецької, 2008 р.), наприклад, цьому питанню присвячений окремий розділ². З точки зору автора цього розділу Ш. Гюсепата, ці права не втрачають своєї правової природи, оскільки

¹ Гюсепата О. Політична антропологія в особливому полі уваги права // Вибрані статті. – К., 1998. – С. 31–44.

² Гюсепата Ш. До обґрунтування соціальних прав людини // Філософія прав людини / За ред. Ш. Гюсепата та Г. Ломанна; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. – К., 2008. – 320 с.

є одними зі специфічних прав, тобто конкретизацією поняття «права людини» взагалі. Тому загальним принципом для їх обґрунтування і обґрунтування інших прав є право індивіда на рівну повагу до нього, як і до всіх інших, тобто право бути рівноправним автономним членом світової спільноти людей¹. Той факт, що соціальні права є позитивними правами, не перетворює їх на менш невід'ємні ніж класичні громадянські права, тому що й останні мають позитивну складову — вимогу захисту, надання допомоги й забезпечення заходів до існування.

Стосовно обґрунтування соціальних прав дослідником вирізняються три позиції. Одна пов'язана з традицією лібералізму і дотримується примату свободи, яка розуміється доволі широко й передбачає позитивне її поняття. Згідно з цим поглядом, треба не тільки захистити свободу від зовнішнього примусу, а й зробити можливим її фактичне здійснення. Прихильники інших позицій орієнтуються на ідею справедливості, яку соціальні права конституують і водночас конкретизують. Відповідно до одних теорій, які є антропологічними за своєю суттю, соціальні права виступають передусім як захист основних потреб людини, важливих для життя, а тому визначають певний мінімальний, але достатній життєвий стандарт. Інші теорії розуміють соціальні права людини як рівні права на соціально справедливий, тобто якомога більш егалітарний (зрівняльний) розподіл благ².

Слід підкреслити, що перша позиція є традиційною і найбільш поширеною в сучасній філософсько-правовій літературі (як і в літературі минулого, зокрема, до неї відносять згадані концепції П. І. Новгородцева і Б. О. Кістяківського). Друга позиція, що спирається на антропологічні аргументи, не така поширена, проте вона має певний аналог у сучасній українській філософії права — потребний підхід до розуміння права і прав людини, який розробляється П. М. Рабіновичем³. Третя позиція є незвичною для українського дискурсу з прав людини. Водночас вона прагне дати більш широке обґрунтування соціальних прав, виходячи з ідеї тісного зв'язку між правом і мораллю, подібно до обґрунтування В. С. Соловйовим права на гідне існування. Тому саме на аналізі цієї позиції і буде зосереджено увагу.

Перевагою цієї позиції, на наш погляд, є спроба відкриття синтетичного підходу, який би міг зняти односторонність кожного з окремих

¹ Філософія прав людини / За ред. Ш. Юсепата та Г. Ломанна; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. – К., 2008. – С. 132.

² Там само. – С. 138–162.

³ Філософія права: проблеми та підходи: Навч. посіб. / За заг. ред. П. М. Рабіновича. – Львів, 2005. – С. 271–278.

підходів. Такою провідною ідеєю для всіх трьох принципових позицій щодо обґрунтування соціальних прав людини: «захист свободи», «задоволення засадничих потреб» і «дистрибутивна справедливість» — виступає саме справедливість. Кожен з цих підходів намагається спиратися на певну концепцію справедливості, отже, на моральні підстави. Проте не можемо додати, що кожен з них спирається й на певні уявлення про людину, тобто на антропологічні підстави. Співвідношення цих підстав є різним у різних підходах, але повністю подолати це взаємне доповнення підстав уявляється неможливим.

Не вдається це зробити й німецькому філософу Штефану Госепату, який пропонує єдиний підхід як для обґрунтування соціальних прав, так і прав людини взагалі на основі принципу соціальної справедливості. «Справедливість соціального розподілу як вимога рівного розподілу всіх наявних благ, — пише він, — ...виступає як загальний правовий принцип для обґрунтування загальної теорії прав людини і цим самим для обґрунтування соціальних прав людини»¹.

Свою концепцію він називає моральною концепцією прав людини і соціальних прав зокрема. Для нього три класи прав (свободи, права участі й соціальні права) виводяться з одного правового принципу розподільчої справедливості й відповідно мають однакове значення.

Він підкреслює, що власне «володіння правом» тісно пов'язане з самоповагою. Право виступає для людини підставою для того, щоб вимагати поваги до себе заради неї самої². Права людини є загальними правами, які люди мають як люди. Вони мають силу як членство у спільноті людей, членство, в якому не можна відмовити жодній людині. Дуже важливим є положення про виникнення прав людини: моральні права надаються самими людьми тією мірою, якою вони підкоряються моралі рівної та універсальної поваги, тобто вони виникають в акті взаємного визнання.

Філософ стверджує, що в основі прав людини лежить універсалістська та егалітарна (зрівняльна) мораль, згідно з якою кожна людина неупереджено має бути визнана як рівна і автономна особа. Люди мають моральне право на те, щоб до них ставилися з рівною повагою. Об'єктом рівної взаємної поваги є автономія кожної особистості³. У вимозі поваги до автономії кожної особистості, задоволення її фундаментальних потреб (самореалізація здібностей) як принципу справедливості є міні-

¹ Філософія прав людини / За ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. – К., 2008. – С. 131.

² Там само.

³ Там само. – С. 133.

мальний стандарт сучасної правової культури й загальна для всіх трьох концепцій обґрунтування соціальних прав основа.

Принципом, який дозволяє обґрунтувати соціальні права, є рівний розподіл благ як принцип справедливості (моральний принцип). З визнання моралі рівної поваги виводиться обов'язок ставитися до всіх людей як автономних і рівних осіб, тобто з рівною увагою та повагою (у конституціях зазвичай це формулюється як рівна гідність усіх людей). З рівної поваги він виводить правило рівного ставлення: усі люди попри відмінності між ними мають зустрічати рівне до себе ставлення. Але це означає не абсолютно рівний розподіл, а моральну необхідність того, що всі нерівності при розподілі мають бути об'єктивно виправдані. Егалітаризм цього принципу полягає у тому, що він має вимогу рівного врахування інтересів кожної людини при будь-якому розподілі¹.

Таким чином, автор з принципу соціальної справедливості, який зазвичай трактують як обґрунтування лише соціальних прав, виводить усі права, включаючи і права соціальні. Принцип рівного розподілу всіх благ тлумачиться як принцип прав людини. Тому автор підкреслює, що вони цілком правомірно стоять на одному рівні з іншими класичними правами. Позиція, що приймає розподільчу справедливість як вихідний пункт для визначення змісту моральних прав, визнає всі моральні вимоги та права предметом прав людини. Це означає, що всі морально обґрунтовані права мають стати і правами людини. А вже не статус, а можливості їх реалізації є певним політичним компромісом.

Отже, ми бачимо, що глибоко укорінена традиція морального обґрунтування прав людини в цілому і соціальних прав зокрема має своїх прихильників і в наш час. Тому завдання сучасної української правової науки полягає не в обґрунтуванні виключення гарантування соціальних прав з конституції, а навпаки — в їх обґрунтуванні та ви-
найденні шляхів їх реалізації.

Великі можливості філософське обґрунтування прав людини має у правовиховній роботі. Для того щоб права людини були реалізовані, вони мають стати невід'ємною структурою свідомості і поведінки (етосу) людей.

Сучасний світ переживає певну кризу лібералізму, подібну до кризи 30-х років ХХ ст. Виникають різні перспективи і моделі виходу з цієї кризи, але найбільш гідною перспективою є збереження основних здобутків сучасної цивілізації — прав людини. Питання може ставитися про їх переформатування, збагачення новими аргументами, але не про відмову від них.

¹ Філософія прав людини / За ред. Ш. Йосепата та Г. Ломанна; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. – К., 2008. – С. 155.